

Промените в облагането на труда в България и тяхното влияние върху заетостта и трудовите възнаграждения

Милен Велев

e-mail: milen.velev@gmail.com

тел.: 0887217696

Резюме: В статията се разглеждат ефектите, последиците върху заетостта и трудовите възнаграждения, свързани с промените в облагането на труда в България. Изследва се зависимостта между облагането на труда и заетостта; влиянието на равнището на облагане на труда върху разходите за трудови възнаграждения и разходите за допълнителни служебни облаги; влиянието на равнището на облагане на труда върху „скритата“ икономика. Доказва се пряката зависимост между намалението на данъчно-осигурителната тежест за заетите лица и увеличението на коефициента на заетост. Разглеждат се възможните варианти на поведение на работодателите при намаляване на осигурителната тежест и освобождаване на допълнителни парични средства. Направени са изследвания относно намалението на осигурителните вноски и последиците върху „скритата“ икономика (по-конкретно – „скритата“ заетост и необявените трудови доходи).

Ключови думи: облагане на труда, заетост, работни заплати.

JEL: H20, J21, J30, E26.

Познаването на действителния размер и динамиката на облагането на труда е от изключително значение за всяка икономическа политика. Големината и структурата му оказват влияние върху търсенето и предлагането на труд в икономиката. Високото равнище на облагане на труда (в абсолютен и относителен план) не благоприятства създаването на нови работни места, води до намаляване на доходите от трудова дейност и може да се окаже пречка пред икономическия растеж. В условията на икономическа криза и при наличието на проблеми, свързани с безработицата, с ниските доходи и със застаряващото население, при необходимостта от постигането на устойчива конкурентоспособност, развитие на човешките ресурси и ограничаване на дела на „скритата“ икономика, тези въпроси придобиват все по-голямо значение и актуалност не само за нашата страна, но и за всички страни от Европейския съюз.

Обект на настоящото изследване са промените в облагането на труда в България.

Предмет на разработката са причинно-следствените връзки и степента на зависимост между промените в облагането на труда и промените по отношение на заетостта и

трудовете възнаграждения. Основната цел на разработката е да се изследват ефектите върху заетостта и работните заплати, свързани с промяната на равнището на облагане на труда. Във връзка с така поставената цел основните **задачи** на разработката се състоят в следното:

- статистическо изследване на зависимостта между данъчно-осигурителната тежест за заетите лица и коефициента на заетост;
- изследване на последиците от намалението на размера и на относителния дял на осигурителните вноски върху работните заплати и върху допълнителните служебни облаги;
- определяне на зависимостта между равнището на облагане на труда и относителния дял на „скритата“ икономика (по-конкретно – „скритата“ заетост и необявените трудови доходи).

1. Зависимост между равнището на облагане на труда и коефициента на заетост в България

В съответствие с теорията за търсенето и предлагането на труд, увеличаването на облагането на труда е свързано с движение надолу по кривата на търсенето на труд [16, 2005]. Колкото по-голяма е еластичността на кривата на предлагането (и/или търсенето) на труд, толкова по-голяма е степента на влияние на облагането на труда върху равнището на заетостта.

Общата структура на емпиричните модели, предназначени за определяне на зависимостта между данъчно-осигурителната тежест и заетостта е следната (виж [14, 2003], [15, 2000], [16, 2005]):

$$EMPL_t = \beta_0 + \beta_1 LABTAX_t + \beta_2 CONTROL_t + \epsilon_t,$$

където:

$EMPL$ е стойността на показателя заетост;

$LABTAX$ – стойността на показателя равнище на облагане на труда;

$CONTROL$ – наборът от контролни променливи;

t – периодът (година);

ϵ – грешката.

В настоящото изследване моделът е малко променен поради малкия размер на извадката и поради структурните характеристики на анализирания икономика. В лявата страна на уравнението фигурира ръстът на заетостта вместо равнището на заетостта, а в дясната част на уравнението като единствена контролна променлива е включен растежът на реалния БВП.

Това е мотивирано от структурните и динамични характеристики на разглежданата икономика, които се очаква, че може да повлияят на заетостта и които не могат да бъдат взети под внимание, като се има предвид малкият обхват на използваните данни (например икономическата структура, търговските връзки, институционалната икономическа среда, както и различните екзогенни и ендогенни шокове, засягащи страната). Изглежда разумно да се предположи, че подобни фактори определят и средните изходни нива на растеж и затова може силно да корелират с използваната контролна променлива. Този модел позволява поне частично решаване на проблема за пропуснатите променливи.

Ще бъде разгледано следното уравнение, включващо годишните данни за периода 2000-2007 г.:

$$EMPR_t = \beta_0 + \beta_1 WEDGE_t + \beta_2 GDPG_t + \epsilon_t,$$

където:

EMPR е коефициентът на заетост;

WEDGE – относителната данъчно-осигурителната тежест за заетите лица с ниски доходи;

GDPG – темпът на растеж на реалния брутен вътрешен продукт (БВП);

t – годината;

e – грешката.

Коефициентът на заетост е равен на съотношението между броя на заетите лица на възраст от 16 до 64 год. и населението на същата възраст¹. (Броят на заетите лица е равен на сбора от броя на наетите лица и броя на самонаетите лица².) Относителната данъчно-осигурителната тежест (tax wedge) се изчислява като процентно отношение между общата сума на дължимите данъци и осигурителни вноски за заетите лица и общата цена на труда. В общата сума на дължимите данъци и осигурителни вноски за заетите лица се включват личните данъци върху доходите и

осигурителните вноски за сметка на работодателите и за сметка на работниците. При изчисляването на относителната данъчно-осигурителната тежест за заетите лица с ниски доходи се разглежда едно-единствено лице, без деца, спечелило 67 % от AW. Показателят AW („average worker“) е равен на средната работна заплата в индустрията и услугите (NACE C-K). До 2006 г. е използван старият показател APW „average production worker“, който се определя на базата на средната работна заплата на работник от сферата на производството, работещ при пълно работно време³. Брутният вътрешен продукт измерва резултатите от стопанската дейност. Растежът на обема на БВП се изчислява въз основа на данните за цените през предходната година. Изчисляването на годишния темп на нарастване на обема на БВП позволява да се извършва сравнение по отношение на икономическото развитие както във времето, така и между различните икономики, независимо от промените в цените⁴.

Таблица 1. Данъчно-осигурителна тежест за заетите лица с ниски доходи, темп на растеж на реалния БВП и коефициент на заетост в България за периода 2000-2007 г.

	Данъчно-осигурителна тежест за заетите лица с ниски доходи (WEDGE _t)	Темп на растеж на реалния БВП (GDPG _t)	Коефициент на заетост (EMPR _t)
2000 г.	40,0	5,4	50,4
2001 г.	36,9	4,1	49,7
2002 г.	36,2	4,5	50,6
2003 г.	36,0	5,0	52,5
2004 г.	35,8	6,6	54,2
2005 г.	36,3	6,2	55,8
2006 г.	31,5	6,3	58,6
2007 г.	32,3	6,2	61,7

Източник: Eurostat-Tax wedge on labour cost, %; Real GDP growth rate; Employment rate by gender % [17].

¹ Eurostat, Employment rates by gender % [16].

² Национален статистически институт, Брутен вътрешен продукт, Заетост, отработени човечески часове и производителност на труда, Годишни данни, Заети лица – национално ниво [7].

³ Eurostat, Tax wedge on labour cost [16].

⁴ Eurostat, Real GDP growth rate – Growth rate of GDP volume – percentage change on previous year [16].

В таблица 1 са дадени: данъчно-осигурителна тежест за заетите лица с ниски доходи, темпът на растеж на реалния БВП и коефициентът на заетост в България за периода 2000-2007 г.

За изследване на търсената зависимост ще бъде използван регресионен анализ. С помощта на електронната таблица Excel се получават следните резултати (вж. таблица 2).

Представеното изследване е проведено при риск за грешка от $\alpha = 0,05$. Резултатите от изпълнението на регресионния анализ показват, че 87,54 % (R square) от изменението на резултата се определя от въздействието на факторите. Това класифицира изследваната връзка като силна. Стойността на дисперсионното отношение (F) е равна на 17,56880986, а равнището на значимост на F-критерия на Фишер (*Significance F*) е 0,005477041, което свидетелства за адекватност на избрания модел. От таблица 2 е видно е, че 95-процентните доверителни ин-

тервали за коефициентите β_0 (= 77,901358), β_1 (= -1,001857) и β_2 (= 2,1629457) изключват нулата.

Тълкуването на коефициентите на регресионното уравнение сочи, че при намаляване на показателя „данъчно-осигурителна тежест за заетите лица с ниски доходи“ с един процентен пункт, коефициентът на заетостта нараства с 1,00 процентни пункта ($\beta_1 = -1,001857$), при запазване на другият изследван фактор (темп на растеж на реалния БВП) на постоянно равнище. **Следователно при даден темп на растеж на реалния БВП намаляването на равнището на облагане на труда с един процентен пункт ще доведе до увеличение на коефициента на заетост с 1,00 процентни пункта.**

Относителният дял не е класическа непрекъсната променлива. За да се избегне този недостатък, вместо показателя p , измерен в относителен дял, се използва показателят

Таблица 2. Получени резултати от регресионния анализ

Коефициент на корелация (Multiple R)						0,9356434	
Коефициент на детерминация (R Square)						0,8754286	
Коригиран коефициент на детерминация (Adjusted R Square)						0,8256	
Стандартна грешка						1,7907222	
Брой използвани случаи в статистическия рег (Observations)						8	
ANOVA	df	SS	MS	F	Критерий на Фишер (Significance F)		
Регресия	2	112,6753192	56,33766	17,56880986	0,005477041		
Необяснена част	5	16,03343085	3,2066862	-	-		
Общо	7	128,70875	-	-	-		
	Коефициенти	Стандартна грешка	Критерий на Стюънт (t Stat)	P-value	пог 95 %	наг 95 %	
Intercept	77,901358	12,91536686	6,0316798	0,001803117	44,70135051	111,10137	
EMPRt	-1,001857	0,285519848	-3,508889	0,017120975	-1,735809531	-0,267905	
GDPGt	2,1629457	0,819890108	2,6380922	0,0460819	0,05535108	4,2705403	

R_p , изчислен по формулата $R_p = \ln[p/(1-p)]$. В случая R_p е непрекъсната променлива, която се изменя в интервала от минус безкрайност до плюс безкрайност и е напълно подходяща за изследване чрез регресионен анализ.

В хода на изследването са преизчислени показателите „данъчно-осигурителна тежест за заетите лица с ниски доходи“ (%) и „темпа на растеж на реалният БВП“ (%) чрез посочената по-горе формула. Получени са две непрекъснати променливи R_{p1} и R_{p2} , отговарящи на изискванията за количествено тълкуване чрез регресионен анализ. Резултатите от изчисленията показват, че 88,0 % (R square = 0,880192) от изменението на резултата се определя от въздействието на факторите. Това отново класифицира изследваната връзка като силна, дори и при елиминиране на недостатъка на относителния дял като прекъсната променлива. Като краен извод може да се заключи, че между равнището на облагане на труда и равнището на заетостта в България съществува много силна отрицателна зависимост.

Получените резултати за нашата страна са близки до резултатите от проведено изследване от април 2005 г. на Световната банка, в което се разглежда зависимостта между равнището на облагането на труда и заетостта – [16, 2005]. Проведеното изследване се отнася за периода 1996-2003 г. и обхваща следните 8 европейски страни: Чехия, Естония, Литва, Латвия, Унгария, Полша, Словения, Словакия. Основният извод, който е направен въз основа на данните от изследването, е, че при даден ръст на БВП, намаляването на равнището на облагане на труда с един процентен пункт е свързано с увеличение на растежа на заетостта с 0,5-0,8 процентни пункта. Получените резултати показват силна, значителна отрицателна зависимост между данъчните ставки и заетостта в България и в другите осем евро-

пейски страни, за които се отнася посоченото изследване.

2. Изменение на разходите за работни заплати и за допълнителни служебни облаги при намаляване на осигурителните вноски

Под понятието „цена на труда“ ще разбираме съвкупността от всички разходи, свързани с използването, функционирането на работната сила в дадена фирма, организация. В цената на труда се включват няколко основни елемента, които ще обединим в четири групи [12, 2007]:

- Първо, **работна заплата**, включваща следните елементи: основна работна заплата; допълнителни трудови възнаграждения; отпуски.
- Второ, **осигурителни вноски за сметка на работодателите**.
- Трето, **данък върху социалните разходи и обезщетения**.
- Четвърто, **допълнителни служебни облаги**, в които се включват: социалните разходи и надбавки; разходите на работодателите, свързани с обучението на персонала; разходите на работодателите, свързани с осигуряването на здравословни и безопасни условия на труд; други разходи на работодателите за наетите лица.

В повечето случаи разширяването на допълнителните служебни облаги и нарастването на техният относителен дял е за сметка на работната заплата. Съгласно теорията за оптималната комбинация между работната заплата и допълнителните служебни облаги три са основните причини за растежа на допълнителните служебни облаги – данъчните предимства за работодателите, икономии-

те от мащаба и съображенията за ефективност [13, 1999, с. 208-217].

Да предположим, че в даден период намалява размерът на осигурителните вноски за сметка на работодателите и съответно – относителният дял на осигурителните вноски в общите разходи за труд. В този случай цената на труда от гледна точка на работодателите намалява и те ще разполагат с повече свободни допълнителни парични средства. Особен интерес представлява въпросът: В кои случаи тези допълнителни парични средства ще се използват за увеличаване на работните заплати и в кои случаи – за увеличаване на допълнителните служебни облаги? За целта на изследването най-напред ще бъдат посочени основните функции на работната заплата. Промяната в равнищата на работните заплати и на допълнителните служебни облаги ще зависи от това, доколко тези функции са изпълнени, осъществени.

Работната заплата изпълнява три основни функции [2, 1997, с. 16-18]: възпроизводствена, стабилизираща и мотивираща функция. Функциите на работната заплата са взаимно свързани помежду си, а при определени условия между различните функции на работната заплата може да възникнат и противоречия [1, 2002, с. 140-170].

Ще бъдат въведени следните понятия: доход, съответстващ на минимален жизнен стандарт; доход, съответстващ на нормален жизнен стандарт; доход, съответстващ на висок жизнен стандарт. Ще поясним какво точно се има предвид с тези понятия. Съществуват множество различни методи, начини за определяне на равнището на жизнения стандарт, които могат да се класифицират в три основни подхода – абсолю-

тен (обективен), относителен и субективен подход [4, 2007, с. 462-463]. (Например при абсолютния подход най-често използван е методът на потребителската кошница.)

След като бъдат дефинирани минималният, средният и високият жизнен стандарт, използвайки един от описаните по-горе методи, може да се определи равнището на дохода, съответстващо на дадения жизнен стандарт, а оттук и работната заплата, съответстваща на дадения жизнен стандарт. Следва да се отбележи, че работната заплата е само някаква част от общите доходи на лицата, по данни на НСИ например за 2007 г. дялът на работната заплата е 47,70 % от общия годишен доход на едно лице, а за 2008 г. този дял е равен на 51,90 %⁵. Но това обстоятелство няма да повлияе на изводите и заключенията, които ще бъдат направени. Действително голяма част от хората се включват в трудовия процес и заменят свободното си време за заетост, за да издържат себе си и своето семейство и очевидно за тази издръжка не могат да разчитат на доходите извън работната заплата.

По отношение на поведението на работодателите при освобождаване на допълнителни парични средства (например при намаляване размера на осигурителните вноски) са възможни следните три варианта:

Първо, получаваната работната заплата е по-голяма или равна на дохода, съответстващ на минималния жизнен стандарт, и по-малка от дохода, съответстващ на нормалния жизнен стандарт. В този случай основна роля ще имат възпроизводствената и стабилизиращата функция на работната заплата (в разглеждания случай тези функции

⁵ Национален статистически институт, Доходи и разходи на домакинствата, Доходи на домакинствата, Общ доход, Годишни данни, Общ доход на домакинствата по източници на доходи [7].

не са изцяло осъществени). Поради това, ако работодателите решат да използват допълнителните парични средства (или част от тях) за работниците и служителите и ако възпроизводствената и стабилизиращата функция на работната заплата не са изцяло осъществени, логично е тези средства основно да се използват за увеличаване на размера на работната заплата. В този случай ще се увеличи само относителният дял на работните заплати в общите разходи за труд.

Второ, получаваната работна заплата е по-голяма или равна на дохода, съответстващ на нормалния жизнен стандарт, и по-малка от дохода, съответстващ на високия жизнен стандарт. В този случай двете основни функции на работната заплата – възпроизводствената и стабилизиращата, са напълно осъществени и по-съществена роля започва да играе мотивиращата функция. Тук важна роля започват да играят и допълнителните служебни облаги. Както беше отбелязано и по-горе, основните причини за растежа на допълнителните служебни облаги в този случай могат да бъдат следните: данъчните предимства за работодателите, икономичите от мащаба и съображенията за ефективност. Съгласно по-горните разсъждения, ако работодателите решат да използват допълнителните парични средства за работниците и служителите, в този случай не е необходимо да се увеличават само средствата за работна заплата, а ще се увеличават едновременно средствата за работна заплата и за допълнителните служебни облаги, и съответно техните относителни дялове в общите разходи за труд ще нарастват.

Трето, работната заплата е по-голяма или равна на дохода, съответстващ на високия жизнен стандарт. В този случай основните функции на работната заплата – възпроизводствената, стабилизиращата и мотиви-

ращата функция, са напълно осъществени. Следователно най-важна роля ще имат допълнителните служебни облаги. В този случай привлекателността на дадено работно място се определя до голяма степен от придобивките, допълнителните изгоди, с които е свързано. Възнагражденията, които са по-високи от дохода, съответстващ на висок жизнен стандарт, в повечето случаи са свързани с ръководни длъжности и също длъжности, изискващи висока квалификация и специфични знания, умения и способности. Следователно в този случай основна роля ще играят инвестициите в човешки капитал, увеличават се разходите за привличането на висококвалифицирана работна сила и разходите, свързани с допълнителните придобивки и надбавки (като служебен автомобил, персонален телефон, участие в резултатите и в капитала на фирмата и т.н.). Съгласно по-горните разсъждения, ако работодателите решат да използват допълнителните парични средства за работниците и служителите, в този случай ще се увеличи преди всичко относителният дял на допълнителните служебни облаги в общите разходи за труд. Изменението на относителния дял на работните заплати в общите разходи за труд няма да се повлияе от намаляването на осигурителните вноски.

Както е видно от таблица 3, за периода 2000-2008 г. има ясно изразена тенденция за намаляване на относителния дял на разходите за осигурителни вноски (с 8,62 процентни пункта) и ясно изразена тенденция за увеличаване на относителния дял на разходите за работни заплати (с 12,30 процентни пункта) – виж фигура 1. Относителният дял на допълнителните служебни облаги за периода намалява с 2,00 процентни пункта.

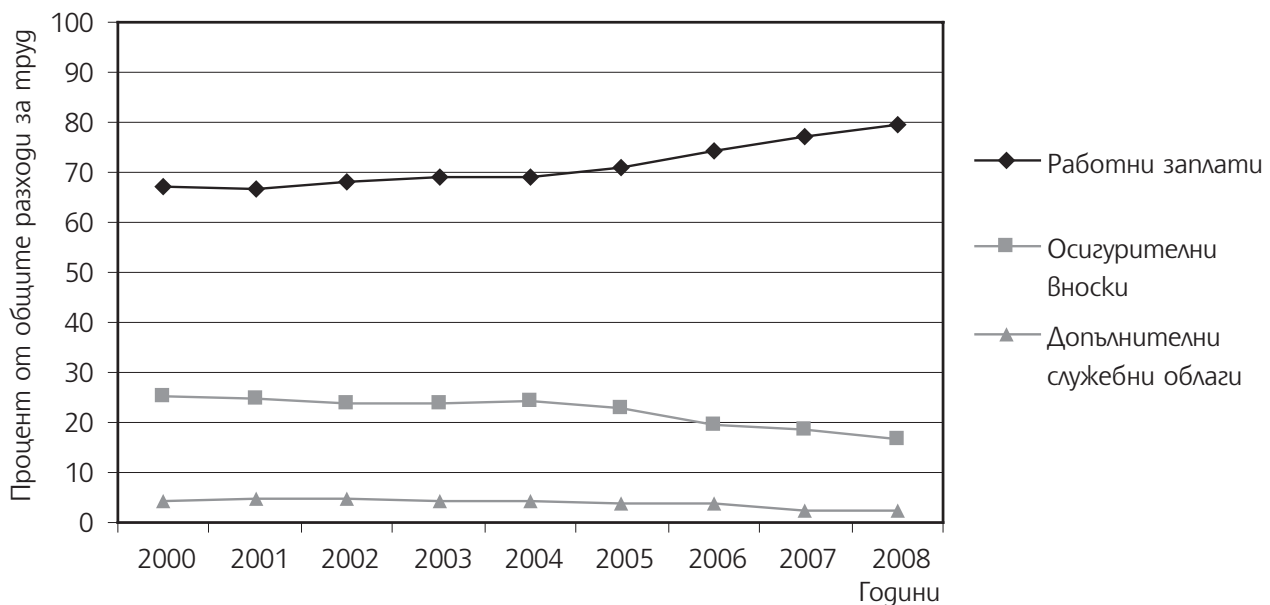
В хода на изследването е изчислен коефициентът за насоченост на структурната динамика (приемственост на структурните

Таблица 3. Относителен дял на разходите за работни заплати, на разходите за осигурителни вноски, на допълнителните служебни облаги, на данъка върху социалните разходи и обезщетенията в общите разходи на работодателите за наетите лица по трудово и служебно правоотношение за периода 2000-2008 г.

Година	Разходи за осигурителни вноски	Разходи за работни заплати	Допълнителни служебни облаги	Данък върху социалните разходи и обезщетения
2000г.	25,24 %	67,20 %	4,26 %	3,30 %
2001г.	24,59 %	66,88 %	4,73 %	3,80 %
2002г.	23,71 %	68,27 %	4,78 %	3,24 %
2003г.	23,98 %	68,86 %	4,25 %	2,91 %
2004г.	24,05 %	69,16 %	4,22 %	2,57 %
2005г.	22,70 %	71,19 %	3,82 %	2,29 %
2006г.	19,40 %	74,70 %	3,60 %	2,30 %
2007г.	18,65 %	77,25 %	2,48 %	1,62 %
2008г.	16,62 %	79,50 %	2,26 %	1,62 %

Източник: Национален статистически институт, Пазар на труда, Годишна статистика на заетостта и разходите за труд, Разходи на работодателя за труд – национално ниво, Структура на разходите – 2000 г., 2001 г., 2002 г., 2003 г., 2004 г., 2005 г., 2006 г., 2007 г., 2008 г. [7].

Забележка: В наблюденията на НСИ, допълнителните служебни облаги са обозначени като „други социални разходи“ или „други социални разходи и надбавки“. Тук ще бъдат обозначавани като „допълнителните служебни облаги“, за да се избегне объркването и смесването със социалните разходи и надбавки, които са само един от съставните елементи. По-горе са посочени елементите, които се включват в допълнителните служебни облаги.

Фигура 1. Изменение на относителните дялове на разходите за работни заплати, на разходите за осигурителни вноски и на допълнителните служебни облаги в общите разходи на работодателите за наетите лица по трудово и служебно правоотношение за периода 2000-2008 г.

изменения) [11, 2007]. Неговият смисъл е в това да измерва доколко през два последователни периода относителните дялове на една структура са се променили в една посока. Когато стойностите на този коефициент са близки до единица, това означава, че структурата се е променила в една посока за двата последователни периода. Когато стойностите са близки до 0, структурата се е променила в различни посоки, а когато стойностите му са близки до (-1), структурата се е променила в противоположни посоки.

Като се използват данните от таблица 3, се получава следното (Вж. таблица 4).

Таблица 4. Коефициент на приемственост на структурните изменения [11, 2007]

Период	Коефициент на приемственост на структурните изменения (КПСИ)
2000-2001-2002	-0,074528
2001-2002-2003	0,473210
2002-2003-2004	0,782592
2003-2004-2005	0,543840
2004-2005-2006	0,972868
2005-2006-2007	0,816216
2006-2007-2008	0,833675

Както е видно от таблица 4, в началото коефициентът е близък до 0. Това означава, че структурата се е променяла в различни посоки през 2002 г. спрямо 2001 г., в сравнение с 2001 г. спрямо 2000 г. Това се дължи на факта, че относителният дял на разходите за работни заплати първо намалява, след това се увеличава, т.е. променя посоката си на изменение. Относителните дялове на разходите за осигурителни вноски и допълнителните служебни облаги се променят в една посока през двата периода. В следващи-

те периоди коефициентът увеличава своята стойност до стойности, близки до единицата, което показва, че структурата започва да се променя в една посока. Това е особено валидно за периода 2004-2005-2006 г., както и за следващите два периода. Относителните дялове на работните заплати, осигурителните вноски и допълнителните служебни облаги в тези периоди се променят в една и съща посока.

Както е видно от таблица 3, през 2001 г., 2002 г., 2005 г., 2006 г., 2007 г. и 2008 г. съществува ясно изразена тенденцията за намаляване на дела на осигурителните вноски в общите разходи на работодателите за наетите лица. Относителният дял на осигурителните вноски в общите разходи на работодателите за наетите лица е намалял през 2001 г., 2002 г., 2005 г., 2006 г., 2007 г. и 2008 г. спрямо предходните години съответно с 0,65 процентни пункта, 0,88 пр.п., 1,35 пр.п., 3,30 пр.п., 0,75 пр.п. и 2,03 пр.п. Накратко причините за наблюдаваните тенденции са свързани с намаляването на размера на осигурителните вноски за сметка на работодателите, дължими върху брутните трудови възнаграждения и върху средствата за социални разходи и също така на благоприятната от гледна точка на работодателите промяна в съотношението, в което се разпределят осигурителните вноски между осигурителите и осигурените лица [12, 2007].

От таблица 3 е видно, че през 2003 г. и 2004 г. съществува обратната тенденция за увеличаване дела на осигурителните вноски в общите разходи на работодателите за наетите лица спрямо предходните години – съответно с 0,27 процентни пункта и с 0,07 процентни пункта. Някои от основните причини за това са: въвеждането от 2003 г. на минимални осигурителни доходи по основни икономически дейности и квалификацион-

ни групи професии и длъжности; увеличаване през 2003 г. спрямо 2002 г. на размера на осигурителните вноски за сметка на работодателите, които се дължат върху социалните разходи; увеличаване на максималния месечен размер на осигурителния доход, върху който се внасят осигурителни вноски за периода 2002-2004 г. [12, 2007].

Като основна причина за съществуващата тенденция за увеличаване на дела на разходите за работна заплата в общите разходи на работодателя за наетите лица може да се посочи намаляването на относителния дял на осигурителните вноски в общите разходи на работодателите за наетите лица за периода 2000-2008 г. Следователно може да се твърди, че част от средствата от намалените разходи на работодателите за осигурителни вноски за периода 2000-2008 г. са преразпределени и са използвани за увеличаване на разходите за трудови възнаграждения на работниците и служителите.

При намаляването на размера и относителния дял на осигурителните вноски през периода 2000-2008 г. работодателите разполагат с повече свободни парични средства. Ако работодателите решат да използват допълнителните парични средства (или част от тях) за увеличаване на трудовите възнаграждения и на допълнителните служебни облаги на персонала, в зависимост от размера на получаваната работна заплата и равнището на нормалния жизнения стандарт ще се осъществи единият от описаните по-горе три варианта.

От таблица 5 е видно, че получените доходи от трудова дейност за периода 2001-2008 г. са много по-малки от дохода, съответстващ на нормалния жизнен стандарт – полученният доход от трудова дейност в разглежданото 4-членно домакинство е между 45,28 % и 56,62 % от дохода, необходим за издръжката на това домакинство. Съгласно по-горните разсъждения в този случай, кога-

Таблица 5. Съпоставка между общия месечен доход от труд на едно 4-членно домакинство (2-ма работещи родители и 2 деца) и дохода, необходим за издръжката на живот на 4-членното домакинство

	2001 г.	2002 г.	2003 г.	2004 г.	2005 г.	2006 г.	2007 г.	2008 г.
Общ месечен доход от трудова дейност за едно 4-членно домакинство (2-ма работещи родители и 2 деца)	480	515,2	546,6	584	647,5	720,6	861,20	1048
Издръжка на живот на 4-членното домакинство	1051,72	1137,84	1202,44	1285,32	1360,16	1482,8	1626,8	1851,0
Процент на получения доход от труд от двамата работещи родители от дохода, необходим за издръжката на 4-членното домакинство	45,64	45,28	45,46	45,44	47,60	48,60	52,94	56,62

Източник: Агенция за икономически анализи и прогнози, *Макроекономически показатели и прогнози, Макроекономически показатели* [9]; Конфедерация на независимите синдикати в България, *Издръжка на живот* [10].

мо се намаляват размерът и относителният дял на осигурителните вноски за периода 2000-2008 г., би следвало да се осъществи първият вариант, т.е. ще се увеличи само относителният дял на работната заплата в общите разходи за труд, а относителният дял на допълнителните служебни облаги в общите разходи за труд няма да се повлияе от

намаляването на осигурителните вноски. За бъде доказано това, в хода на изследването е изчислен коефициентът на корелация между следните две променливи – относителен дял на разходите за работни заплати (зависима променлива) и относителен дял на разходите за осигурителни вноски (независима променлива), като данните се отнасят за периода

Таблица 6. Изменение на относителния дял на осигурителните вноски и на работните заплати в общите разходи на работодателите за наетите лица

Икономическа дейност (НКИД 2003)	Разлика между процентите, показващи относителния дял на осигурителните вноски през съответната година спрямо предходната година			Разлика между процентите, показващи относителния дял на работните заплати през съответната година спрямо предходната година		
	2006 г. спрямо 2005 г.	2005 г. спрямо 2004 г.	2002 г. спрямо 2001 г.	2006 г. спрямо 2005 г.	2005 г. спрямо 2004 г.	2002 г. спрямо 2001 г.
Селско, ловно, горско и рибно стопанство	-3,46	-1,12	-0,71	3,09	1,38	1,25
Добивна промишленост	-3,62	-1,11	-0,61	4,46	1,71	0,41
Преработваща промишленост	-3,43	-1,24	-0,83	3,43	2,26	0,97
Снабдяване с електроенергия, газ и вода	-3,03	-1,20	0,73	3,83	0,85	0,43
Строителство	-3,32	-1,41	-1,09	3,65	2,05	1,51
Търговия и ремонт	-3,16	-1,57	-2,45	3,03	1,59	4,20
Хотели и ресторанти	-2,42	-1,36	-1,86	3,05	1,61	2,14
Транспорт и съобщения	-3,06	-1,03	-0,56	3,56	3,62	0,55
Финансово посредничество	-2,83	-2,17	-0,8	4,15	2,26	2,86
Операции с имущество и бизнес услуги	-3,35	-1,78	-0,48	3,92	2,16	0,43
Държавно управление; задължително обществено осигуряване	-3,34	-0,70	-0,97	2,95	0,48	1,18
Образование	-3,34	-1,75	-1,05	2,99	1,50	0,86
Здравеопазване и социални дейности	-3,31	-1,49	-1,27	2,95	1,61	1,16
Други дейности	-3,52	-1,31	-1,25	3,44	1,19	2,33

Източник: Национален статистически институт, Пазар на труда, Годишна статистика на заетостта и разходите за труд, Разходи на работодателя за труд – национално ниво, Структура на разходите – 2000 г., 2001 г., 2002 г., 2003 г., 2004 г., 2005 г., 2006 г., 2007 г., 2008 г. [7].

2000-2008 г. (Виж таблица 3). Коефициентът на корелация между двете променливи е равен на **(-0,989947)**. Това показва, че между разглежданите две променливи корелационната зависимост е много висока – коефициентът на корелация по абсолютна стойност е по-голям от 0,9. Следователно в резултат от намаляване на относителния дял на разходите за осигурителни вноски се увеличава относителният дял на разходите за работни заплати.

Намалението на относителния дял на осигурителните вноски през 2006 г. спрямо 2005 г., през 2005 г. спрямо 2004 г. и през 2002 г. спрямо 2001 г. е различно за различните видове икономически дейности. С цел подкрепа на доказателствата за съществуване на зависимост между намаляване на дела на разходите за осигурителни вноски и увеличаване дела на разходите за работни заплати бяха потърсени зависимости между тези две променливи за различните икономически дейности.

Както е видно от таблица 6, в повечето от случаите на по-голям процент на намаление на относителния дял на осигурителните вноски в дадена икономическа дейност съответства по-голям процент на увеличение на относителния дял на работните заплати в тази икономическа дейност, и обратно. Например за периода 2005-2006 г. най-голямо е намалението на относителния дял на осигурителните вноски в икономическата дейност „Добивна промишленост” – с **(-3,62)** процентни пункта. На този най-голям по абсолютна стойност процент на намаление на относителния дял на осигурителните вноски за периода 2005-2006 г. съответства най-голям процент на увеличение на относителния дял на работните заплати в посочената икономическа дейност – с **4,46** процентни пункта. За периода 2004-2005 г. най-малко е намалението на относителния дял на осигурителните

вноски в икономическата дейност „Държавно управление; задължително обществено осигуряване” – с **(-0,70)** процентни пункта и съответно най-малък е процентът на увеличение на относителния дял на работните заплати в посочената икономическа дейност – с **0,48** процентни пункта. Аналогични разсъждения може да се приложат за икономическата дейност „Финансово посредничество” за периода 2004-2005 г. и за икономическата дейност „Търговия и ремонт” за периода 2001-2002 г. Коефициентите на корелация между следните две променливи – изменението на относителния дял на разходите за работни заплати (зависима променлива) и изменението на относителния дял на разходите за осигурителни вноски (независима променлива), за периодите 2005-2006 г., 2004-2005 г. и 2001-2002 г. са равни съответно на **(-0,987876)**, **(-0,917564)** и **(-0,912690)**. Това показва, че между разглежданите две променливи корелационната зависимост е много висока.

Следователно, ако се изследва изменението на относителния дял на осигурителните вноски и на работните заплати през 2006 г. спрямо 2005 г., през 2005 г. спрямо 2004 г. и през 2002 г. спрямо 2001 г. по икономически дейности, ще се окаже, че при намаление на относителния дял на осигурителните вноски в дадена икономическа дейност се увеличава относителният дял на работните заплати в тази икономическа дейност и съответно – увеличават се разходите за работни заплати в тази икономическа дейност.

3. Намаляване на размера на осигурителните вноски и последиците върху „скритата” икономика в България

Друг важен въпрос е свързан с влиянието на равнището на облагане на труда вър-

ху формите на заетостта и съществуването на т.нар. „скрита“, „неформална“ икономика. Скрытата икономика е онази част от икономиката, която остава нерегистрирана от статистическата отчетност и включва създаването и преразпределението на доходи извън обществения контрол⁶. Тя обхваща и нерегламентирани или укрити форми на наемане и самонаемане на работната сила. Поради това представлява сериозна заплаха за труда и социалните отношения във всяка страна.

Колкото по-висока е данъчно-осигурителната тежест, толкова по-голяма е вероятността част от заетостта да премине в неформалния, „сивия“ сектор. В същото време промените в данъчните и осигурителните ставки може да имат по-малко влияние върху общата заетост и по-голям ефект, свързан с необявяването, недеklarирането на реалните трудови възнаграждения, но това не обезсмисля потенциалните ползи и изгоди от изместването на заетостта в неформалния сектор.

Основната причина и главната притегателна сила на неформалната икономика за работодателите, наемните работници и самонаеманите е от икономическо естество. Сенчестите дейности позволяват повишаване на доходите чрез избягване на данъчно облагане и неплащане на социални осигуровки. Ето защо за успешна борба със сивата икономика и необявения труд е много важно да се намалят икономическите предимства от необявения труд, за да се преобърне съотношението „рискове – ползи“.

Интуитивно е ясно, че при по-голяма данъчна и осигурителна тежест нараства размерът

и относителният дял на нелегалния труд. Но в един теоретичен анализ Wiegard [18, 1984, с. 122-156] показва, че при определени условия и противоположното може да е правилно. Повишаването на данъчните ставки и на социалните плащания може да доведе до редукция на труда на черно, ако при разкриване и санкциониране не само се облага укритият от данъчните власти доход, но данъчното (осигурителното) задължение е също така основа за определяне размера на санкцията. При покачване на размера на данъчните и осигурителните ставки се повишават и наказателните плащания и особено когато е значителна вероятността за разкриване, това рисково поведение на предлагащия труд може да доведе по чисто икономически причини до излизането му от неформалния сектор на икономиката. Пример за подобна административна мярка има и в българското осигурително законодателство. Длъжностно лице, което начисли, не начисли и/или разреши изплащането на възнаграждения, без да са внесени дължимите за тях осигурителни вноски, се наказва с глоба в размер на невнесените осигурителни вноски, но не повече от 20 000 лв.⁷

Намаляването на осигурителните вноски за периода 2001-2007 г. оказва влияние върху „скритата“ икономика. В подкрепа на това твърдение ще бъдат посочени няколко аргумента.

Ако се съпоставят данните на Националния статистически институт за заетостта с данните от персоналния регистър на Националния осигурителен институт, ще се окаже, че между броя на заетите лица и броя на осигурените лица съществува разлика, която може да се използва като показател

⁶ Конфедерация на независимите синдикати в България, Изследвания и анализи, Неформална икономика, нетрадиционна заетост и Възможности за синдикализация [10].

⁷ Кодекс за социално осигуряване, чл. 355, ал. 3.

за равнището и динамиката на „скритата“ икономика по отношение на внасянето на задължителните осигурителни вноски.

Както е видно от таблица 7, най-нисък е процентът на осигурените лица от общия брой на заетите лица през 2002 г. – 67,35 %. За периода 2000-2007 г. най-висок е процентът на осигурените лица от общия брой на заетите лица през 2006 г. и 2007 г. – съответно 76,04 % и 77,10 %. Това е свързано с намаляването на размера и съответно на относителния дял на осигурителните вноски през 2006 г. и през 2007 г. (виж таблица 3). Следователно може да се направи изводът, че един от ефектите от намаляването на размера на осигурителните вноски през

2006 г. и 2007 г. е увеличаването на процента на осигурените лица от общия брой на заетите лица и съответно намаляването на дела на неформалната икономика спрямо формалната по отношение на недекларираните трудови договори.

Ще бъде извършена съпоставка между средномесечния осигурителен доход на осигурените лица и средната месечна работна заплата за страната за периода 2000-2007 г. Осигурителният доход включва всички възнаграждения, включително начислените и неизплатените или неначислените (в сила от 01.01.2010 г.), и други доходи от трудова дейност, върху които се дължат осигурителни вноски (чл. 6, ал. 2 от КСО), а осигу-

Таблица 7. Съпоставка между броя на заетите лица, според данните на НСИ, и броя на осигурените лица, съгласно данните от НОИ

	2000 г.	2001 г.	2002 г.	2003 г.	2004 г.	2005 г.	2006 г.	2007 г.
Брой на заетите лица по данни на НСИ	3 239 183	3 214 740	3 222 112	3 317 384	3 403 388	3 495 257	3 612 039	3 714 041
Брой на осигурените лица по данни на НОИ	2 303 726	2 311 091	2 170 061	2 393 927	2 491 829	2 501 302	2 746 729	2 863 541
Разлика между броя на заетите лица и броя на осигурените лица	935 457	903 649	1 052 051	923 457	911 559	993 955	865 310	850 500
Процент на осигурените лица от общия брой на заетите лица	71,12 %	71,89 %	67,35 %	72,16 %	73,22 %	71,56 %	76,04 %	77,10 %

Източник: Национален осигурителен институт, Информационни материали, Бюлетин на НОИ [8]; Национален статистически институт, Брутен вътрешен продукт, Заетост, отработени човекочасове и производителност на труда, Годишни данни, Заети лица – национално ниво [7].

Забележка: Данните на НСИ за броя на заетите лица през 2007 г. са предварителни.

рени лица са всички лица, съгласно чл. 4 от КСО⁸. Средният месечен осигурителен доход е по-общо понятие от средната месечна работна заплата за страната, понеже при определянето на средната месечна работна заплата за страната се включват само лицата, работещи по трудово и служебно правоотношение. Съпоставката между средния месечен осигурителен доход и средната месечна работна заплата за страната ще покаже дали се увеличава, или намалява относителният дял на дохода от трудова дейност, който официално се декларира и върху който се внасят осигурителни вноски. Колкото по-малък е процентът на средния месечен осигурителен доход от средната месечна работна заплата за страната, толкова по-голям е относителният дял на недеklarирания доход от трудова дейност, върху който не се внасят осигурителни вноски.

Както е видно от таблица 8, най-малък е процентът на средния месечен осигурителен доход от средната месечна работна запла-

та за страната през 2007 г., през 2000 г. и през 2006 г. (съответно 92,34 %, 96,71 % и 98,39 %) в сравнение с останалите години от разглежданият период. От 2005 г. се наблюдава тенденция за намаляване на процента на средния месечен осигурителен доход от средната месечна работна заплата за страната. Оттук може да се направи изводът, че от 2005 г. съществува тенденция за увеличаване на относителния дял на недеklarирания доход от трудова дейност, върху който не се начисляват и внасят осигурителни вноски.

За да се разбере причината за тази тенденция, ще бъдат използвани данните от таблица 9.

Както е видно от таблица 9, процентите на нарастване спрямо предходната година на средния месечен осигурителен доход са приблизително равни на процентите на нарастване спрямо предходната година на средния минимален месечен осигурителен

Таблица 8. Съпоставка между средния месечен осигурителен доход и средната месечна работна заплата за страната

Година	Средна месечна работна заплата за страната	Среден месечен осигурителен доход	Процент на средния месечен осигурителен доход от средната месечна работна заплата за страната
2000 г.	224,50	217,11	96,71
2001 г.	240,00	242,96	101,23
2002 г.	257,60	259,75	100,83
2003 г.	273,30	280,76	102,73
2004 г.	292,00	308,80	105,75
2005 г.	323,80	331,62	102,42
2006 г.	360,30	354,50	98,39
2007 г.	431,20	398,17	92,34

Източник: Национален осигурителен институт, Информационни материали, Средномесечен осигурителен доход за страната, обявен от НОИ [8]; Агенция за икономически анализи и прогнози, Макроикономически показатели и прогнози, Макроикономически [9].

⁸ Национален осигурителен институт, Информационни материали, Средномесечен осигурителен доход за страната, обявен от НОИ [8].

доход. Например през 2006 г. процентът на нарастване спрямо предходната година на средния месечен осигурителен доход е 6,90 %, а процентът на нарастване спрямо предходната година на средния минимален месечен осигурителен доход е 6,8 %. Освен това процентите на нарастване спрямо предходната година на средния месечен осигурителен доход са по-малки от процентите на нарастване спрямо предходната година на средната месечна работна заплата. Като причина за наблюдаваните тенденции може да се посочи обстоятелството, че след въвеждането от 01.01.2003 г. на минимални

осигурителни доходи (по основни икономически дейности и квалификационни групи професии и длъжности), работодателите, стига да имат тази възможност, предпочитат да осигуряват работниците и служителите на минималните осигурителни доходи, а не на реално получените заплати. Това се доказва от данните в таблица 10.

Както е видно от таблица 10, процентите на нарастване спрямо предходната година на средния месечен осигурителен доход за лицата, работещи при условията на втора и трета категория труд (това са по-голя-

Таблица 9. Съпоставка между нарастването спрямо предходната година на средната месечна работна заплата за страната, на средния месечен осигурителен доход и на средния минимален месечен осигурителен доход за периода 2004-2007 г.

	2004 г.	2005 г.	2006 г.	2007 г.
Процент на нарастване спрямо предходната година на средната месечна работна заплата за страната	6,84	10,89	11,27	19,68
Процент на нарастване спрямо предходната година на средния месечен осигурителен доход	9,99	7,39	6,90	12,32
Процент на нарастване спрямо предходната година на средния минимален месечен осигурителен доход	7,4	7,5	6,8	13,5

Източник: Национален осигурителен институт, Информационни материали, Бюлетин на НОИ [8]; Национален осигурителен институт, Информационни материали, Средномесечен осигурителен доход за страната, обявен от НОИ [8]; Агенция за икономически анализи и прогнози, Макроикономически показатели и прогнози, Макроикономически показатели [9].

Таблица 10. Нарастване спрямо предходната година на средния месечен осигурителен доход, върху който са осигурени лицата, работещи при условията на първа, втора и трета категория труд

	2003 г.	2004 г.	2005 г.	2006 г.	2007 г.
Среден месечен осигурителен доход за лицата, работещи при условията на първа категория труд	452,34	518,13	599,28	666,57	721,99
Процент на нарастване спрямо предходната година	-	14,54	15,66	11,23	8,31
Среден месечен осигурителен доход за лицата, работещи при условията на втора категория труд	413,95	438,43	467,83	529,79	595,46
Процент на нарастване спрямо предходната година	-	5,91	6,71	13,24	12,40
Среден месечен осигурителен доход за лицата, работещи при условията на трета категория труд	249,89	271,62	293,07	326,45	373,65
Процент на нарастване спрямо предходната година	-	8,70	7,90	11,39	14,46

Източник: Национален осигурителен институт, Информационни материали, Бюлетин на НОИ [8].

мата част от лицата, работещи по трудов договор) са приблизително равни или не надвишават много процентите на нарастване спрямо предходната година на средния минимален месечен осигурителен доход. Например през 2007 г. процентът на нарастване спрямо предходната година на средния месечен осигурителен доход за лицата, работещи при условията на трета категория труд е 14,46 %, а за лицата, работещи при условията на втора категория труд, е 12,40 %. За сравнение през 2007 г. процентът на нарастване спрямо предходната година на средния минимален месечен осигурителен доход е 13,5 %.

Причините за наблюдаваните тенденции по отношение на промяната на средния месечен осигурителен доход, на средния минимален месечен осигурителен доход и на средната месечна работна заплата за страната за разглеждания период са многобройни, но една от тези причини ще бъде разгледана тук по-подробно. Дискутира се тезата за връзката между съществуването на минимални осигурителни доходи по основни икономически дейности и квалификационни групи професии и длъжности (т.нар. „осигурителни прагове“) и размера на „скритата“ икономика в България. „Скритата“ икономика има множество различни измерения, но наличието ѝ в трудовете отношения е най-открояващата се особеност, понеже в този случай голям брой хора са пряко обвързани. Наличието на минимални осигурителни прагове провокира „сивата“ икономика на трудовия пазар по два основни начина:

Първо, по отношение на работниците, които са наемани на работа за по-малко пари от минималния осигурителен праг. Обикновено това са нисковалифицирани и нископродуктивни работници, чието реално възнаграждение е по-ниско от минималния осигурителен праг и съответно работода-

телят е принуден да ги наеме официално. Този случай е по-малко разпространен в нашата страна и самото въвеждане на осигурителните прагове е обосновано с тези нископродуктивни работници, като целта е да им бъдат осигурени някакви минимални равнища на заплащане и на осигуряване. Но това може да доведе или до нелегално наемане на работници, или до безработица. Ако част от нископродуктивните работници получават повече от това, което са заработили (пог формата на минимално заплащане, което е равно на осигурителния праг), друга част може да остане без работа.

Второ, по отношение на работниците, които получават високи заплати, но се осигуряват на минимума. Този случай е много по-разпространен в страната. Нежеланието на работодателите и работниците да декларират пълния размер на получаваната заплата е провокирано в най-голяма степен от високата данъчно-осигурителна тежест. Но на практика, вземайки решението да не се заплащат осигуровки според реалните доходи, следва да се определи размерът и на официално декларираните, и на скритите доходи. Може да се предположи, че минималните осигурителни прагове са отправната точка за определянето на размера на официално декларираните доходи от трудова дейност. Ако примерно минималните осигурителни прагове и минималната работна заплата не съществуват, би следвало да се очаква, че работодателите, които осигуряват на минимума, ще започнат да осигуряват на нула лева. Това обаче не е вярно, понеже те винаги биха могли да го правят, като наемат работници неофициално. Но в този случай негативните последици за работодателите може да са много по-големи. От една страна, се увеличава вероятността за по-чести проверки от контролните органи, за налагане на наказателни санкции и др. От друга страна, това се отразява негативно върху

имиджа на фирмата. Поради това и в повечето случаи работодателите предпочитат да не обявяват пълния размер на трудовете възнаграждения и по този начин да избегнат по-големи неприятности. Работодателите трябва да определят каква част от трудовете възнаграждения да обявят официално. При определянето на размера на официално обявените трудови възнаграждения работодателят трябва да се съобрази с т.нар. „праг на търпимост“ – това е прагът, под който и работещите, и конкурентите, и държавата, и обществото ще се намесят и ще реагират под една или друга форма. От казаното дотук може да се направи следният извод. Ако минималните осигурителни прагове са по-ниски или съвпадат с „прага на търпимост“, работодателите ще бъдат по-склонни да осигуряват работниците и служителите на минималните осигурителни прагове. Ако минималните осигурителни прагове са по-високи от „прага на търпимост“, в този случай е много вероятно това да доведе до неофициално наемане (скрита заетост) или до безработица.

В заключение ще отбележим, че настоящото изследване няма претенции да обхване цялото многообразие и сложност на проблемите в областта на облагането на труда. Например анализът не включва важни въпроси като структурните и динамични характеристики и особености на разглежданата икономика (икономическата структура, институционалната икономическа среда, политиките за регулиране на пазара на труда, мобилността на работната сила и т.н.). Освен това в изследването не са взети предвид и въпросите, свързани с ролята и начина на влияние на облагането на труда и на другите данъци върху икономическото поведение като цяло и върху пазара на труда в частност. Като друг недостатък може да се посочи малкият обхват и непълнотата на някои от използваните данни. Това до голяма

степен се отнася за данните за „скритата“ икономика в нашата страна. Много трудно може да се определи какъв е относителният дял и динамиката на „скритата“ икономика, като за целта на изследването са използвани само косвени показатели и оценки. Въпреки това, наличните данни и съпоставимостта оправдават направените изводи – в други изследвания със или без включването на тези фактори са получени сходни резултати.

Въз основа на получените резултати в настоящото изследване може да се направят следните изводи. В нашата страна в резултат от намаляването на равнището на облагане на труда и на размера на осигурителните вноски за периода 2000-2007 г. се увеличава равнището на заетост, увеличава се размерът (и съответно относителният дял) на разходите на работодателите за работни заплати и намалява относителният дял на „скритата“ икономика по отношение на недеklarирани трудови договори. Увеличава се относителният дял на недеklarирани доходи от трудова дейност, върху които не се начисляват и внасят осигурителни вноски. Като една от причините за наблюдаваната тенденция може да се посочи въвеждането през 2003 г. на т.нар. „осигурителни прагове“.

Литература

1. Шопов, Д., Л. Стефанов, М. Паунов, Л. Дулевски, Икономика на труда, Издателство „Тракия-М“, С., 2002.
2. Шопов, Д., Управление на работната заплата, УИ „Стопанство“, С., 1997.
3. Чолаков, Н., Трудова и социална статистика, УИ „Стопанство“, С., 2007.
4. Георгиев, Г., Икономика на труда, Милениум, С., 2007.

5. Франц, В., Пазар на труда, Издателство „Алтенбург“ и гр., С., 1996.
6. Калоянчев, П., Ефективно данъчно облагане на труда, капитала и потреблението в България, Българска народна банка, Публикации на БНБ, Непериодични публикации, Дискусионни материали, Макроикономика и финанси, 42/2004, [http://www.bnb.bg/bnb/home.nsf/vPages/Discussion_2004_42/\\$FILE/B42-Kaloyanchev.pdf](http://www.bnb.bg/bnb/home.nsf/vPages/Discussion_2004_42/$FILE/B42-Kaloyanchev.pdf)
7. Национален статистически институт – <http://www.nsi.bg/>
8. Национален осигурителен институт – <http://www.noi.bg/>
9. Агенция за икономически анализи и прогнози – <http://www.aeaf.minfin.bg/>
10. Конфедерация на независимите синдикати в България – <http://www.knsb-bg.org/>
11. Жеков, Е., Приемственост на измененията в статистическите структури, сп. „Икономическа мисъл“, бр. 5/2007 – <http://www.iki.bas.bg/bg/node/396>
12. Велев, М., Цената на труда в България – съставни елементи и структура, сп. „Икономически алтернативи“, бр. 5 и 6, 2007 – <http://alternativi.unwe.acad.bg/>
13. McConnel, C., S. Brue, D. Macpherson, Contemporary labor economics, McGraw-Hill International editions, 1999.
14. Nickell, S., Employment and Taxes, CESifo Working Paper No. 1109, December, 2003.
15. Daveri, F., and G. Tabellini, Unemployment and Taxes: Do taxes affect the rate of unemployment?, Economic Policy, Vol. 15, Issue 30, 2000.
16. World Bank EU-8, Quarterly Economic Report, April 2005, Part II, SPECIAL TOPIC: LABOR TAXES AND EMPLOYMENT IN THE EU8, <http://siteresources.worldbank.org/INTECA/Resources/042005EU8QERPart2of2.pdf>
17. Eurostat- <http://ec.europa.eu/eurostat>
18. Wiegard, W., Schwarzarbeit und Besteuerung. In W. Schäfer, (Hrsg.), Schattenökonomie. Theoretische Grundlagen und wirtschaftspolitische Konsequenzen, Göttingen, 1984. **VIA**